

Левко ПОЛЮГА

АБСТРАКТНІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СЛОВНИКАХ

На абстрактність слів у процесі укладання історичних словників найчастіше звертається увага лише при оформленні словникових статей іменників. Однак автори словника рідко цікавляться процесом лексикалізації, виникненням та появою абстрактних слів (АС). Лексикографи беруть готові словесні знаки з абстрактним значенням, у яких втілені вже узагальнені явища абстракцій. Реєстровими словами цих статей здебільшого бувають субстантиви, що вказують на назви наукових понять, почуття, емоції, дії, якості, прикмети, виражені автохтонними українськими словами, успадкованими з праслов'янського фонду, назвами, запозиченими з інших мов разом із відповідними поняттями, а також новішими відвербальними та відад'єктивними утвореннями, які не раз могли бути старослов'янськими кальками. Глибинний аналіз семантики цих іменників при опрацюванні словникових статей має особливе значення, бо він розкриває прямий зв'язок між мовою, мисленням і культурою та відбиває стан інтелектуальної діяльності предків українського народу.

У зв'язку з цим критерії пізнання сутності АС пов'язуються з широким колом теоретичних проблем мовознавчого і екстра-лінгвістичного планів, ускладнюються висвітленням проблем взаємозв'язку мови та мислення, а також мови та мовознавства.

Абстрактне виявляється у процесі пізнання, який здійснює узагальнення та осмислення. В основі таких узагальнень лежить багаторазова інформація про особливості конкретного одиничного. При утворенні узагальнених уявлень продукти специфічного процесу мислення ніби нехтують більшістю особливостей того чи іншого предмета і зосереджують свою увагу лише на актуальних у даних умовах прикметах. Наприклад, *камінь* перш за все вражає нас тим, що він *твердий*. Ми узагальнюємо цю прикмету і визначаємо за допомогою відповідних морфем найменування абстрактного поняття — *твердість*. Таке узагальнення на основі зіставлень вказує на рух думки в глибину предмета. Процес абстрагування продовжується, коли ця якість розширює свої функціональні можливості, сполучаючись з назвами понять іншого ряду у порівняннях, переносних значеннях слів: виявляти *твердість* характеру; або в пам'ятках XV ст. це слово вживається у значенні “узаконення правочинності документа”: а на то **азь** па(н) петраш староста даль есмь кундратови нашъ листъ под нашею печатью на свѣдоцтво и на твердость

(Галич, 1401) [5: 2: 424]. Осмислення такого абстрактного пов'язане з виникненням та розвитком слів, їх частин, морфем і мови. За їх допомогою закріплюються здобуті спостереження, які підводять до висновку: абстрактне — одна із сторін конкретного. Саме такий умовивід часто підсвідомо спричиняється до конкретизації тлумачення АС в історичних словниках.

Виявлення абстрактного значення є вторинним результатом узагальнення, бо спочатку пізнається сам об'єкт, а щойно на наступному етапі виявляється абстрактність і формується її найменування.

Свідченням тісного зв'язку абстрактного і конкретного є наявність в одній іменниковій статті тлумачення конкретних та абстрактних значень. Причому, інколи конкретні значення появляються в семантичній структурі слова на основі абстрактних значень, а в інших випадках, навпаки, конкретні значення стають основою абстрактних. У віддієслівних словах спостерігаємо підтвердження першого твердження. У слові *данє* поряд з характеристикою процесу (по котром *даню* тое скляници заразомь уста тоу рукою ... утерь — Володимир, 1596) [6: 7: 171] широко вживається у різних контекстах значення “дар, пожертвування” (там само). Протилежний процес відбувався у семантичній структурі слова *сл҃ѣдъ* коли конкретне номінативне загальнопоширене значення “відбиток ноги чи лапи на якій-небудь поверхні” стало основою для творення правознавчих термінів з абстрактною семантикою: *сл҃ѣдъ* “феодальна повинність, яка зобов'язує переслідувати злодія у сусідній общині” [5: 2: 359].

Значення АС перш за все характеризуються логічністю осмислення. Вони, вказуючи на явища абстрактно, узагальнено, об'єктивно, аналогічно до інших слів мови, передають наявні особливості предметів та нечуттєві явища навколишньої дійсності в знаках даної мови як вияв суто національного і разом з тим категоріями мислення через призму особистого вносять у названі поняття щось суб'єктивне. Будучи результатом осмислення, вони стають загальнонародним здобутком вищого рівня інтелектуального розвитку народу. Розвиток значення АС пов'язується з мовним динамізмом, що є невід'ємним від зв'язку мови і мислення, який виявляється в індивідуальному сприйнятті. На це звернув увагу ще В. Гумбольдт, який вказував, що до всякого об'єктивного сприймання неминуче приєднується суб'єктивне і кожному людську індивідуальність, незалежно від мови, можна вважати носієм особливого світогляду. Створення такого світогляду “здійснюється опосередковано через мову, бо слово на противагу душі (яку В. Гумбольдт вважав виявом абстрактної категорії “духу народу” — Л.П.) перетворюється в об'єкт з домішкою приналежного йому значення і таким чином привносить нову своєрідність. Однак у цій своєрідності так само, як у мовних звуках, у межах однієї мови спостерігається всепрониклива тотожність, а позаяк до того ж на мову одного народу впливає однорідне суб'єктивне начало, то значить, що в

кожній мові є наявний власний світогляд ... Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти і засвоїти світ предметів. Це твердження ніяк не виходить за межі очевидної істини. Оскільки сприйняття та діяльність людини залежить від її уяви, то ставлення людини до предметів цілком зумовлене мовою. Таким самим актом, за допомогою якого людина створює мову, вона передає себе під владу цієї мови: кожна мова описує навкруги народу, до якого він належить, коло, із якого можна вийти лише в тому випадку, якщо входиш до іншого кола” [2: 81].

Отже, виникаючи, АС стає і виразником загальномовного чинника і водночас виявляє певні індивідуальні особливості, які щезають у процесі частого слововживання в усних чи письмових текстах мови. О.Потебня, який вважав цю ідею про тотожність мови та духу народу дещо суперечливою [1, 9], не ототожнював мови і мислення і увесь час намагався переконати, що мова без думки є неможлива і що “у слові людина вперше усвідомлює свою думку” [4: 114]. Навіть саме пізнання здійснюється за посередництвом слова.

Широке усвідомлення мови як засобу пізнання, спілкування і взаєморозуміння між людьми і сукупності мовних знаків, прийнятих у даному колі етнічно зближених індивідуальностей для найменування предметів та явищ дійсності, відтворюваних органами мови, з одного боку, та мислення як процесу опосередкованого відображення дійсності, а також осмислення абстрактного та конкретного, які безпосередньо пов’язуються і з’ясовуються при взаємодії мови і мислення, з другого, дає змогу виявити і зрозуміти природу абстрактного у мові та мовознавстві. Систематизуючи в реєстрових гаслах словника лексичні одиниці, автори історичних словників зіставляють слова, які вказують на чуттєві предмети і назви, що означають нечуттєві. У мовних знаках узагальнюються явища існуючої дійсності, що виражають і чуттєву реальність, і реальність нечуттєву.

Здійснюючи за допомогою слів комунікативну функцію, мова дає змогу людині заглиблюватися і в саме пізнання мовних явищ знову ж для осягнення пізнавальної функції і тим реалізує мовні процеси. Водночас на мовному матеріалі здійснюється і наукова абстракція, яка дає змогу осмислити і мовні закони, мовні категорії, мовні парадигми, елементи самого слова, природу слова, словосполучення, лінгвістику тексту. Усе це є виявом абстрактного у мовознавстві та відрізняється від того опису узагальненого, яке маємо в мові та слові. Лексикографи фіксують, узагальнюють та упорядковують результати мовного динамізму, але сам процес тої фіксації та його результати переходять вже у сферу мовознавства.

АС як частина загальної лексичної системи мають багато спільного з іншими членами лексичної системи, а системність абстрактних слів, як і лексики в цілому, може виявлятися при розподілі лексем у різних семантичних полях, в організаційній однотипності словотворчих моделей або в інших параметрах, властивих даному типові слів.

АС при творенні словників за своїм статусом існування є рівноправними з усіма іншими словами даної мови, в тому числі з конкретними іменниками. Як елементи лексичної системи АС, подібно до інших одиниць цієї ж системи, можуть розрізнятися за формальними особливостями морфологічного складу, за семантичними ознаками, синтаксичними функціями, які беруться до уваги при укладанні словникових статей. Оформлення їх у словнику не відрізняється, тобто при іменниках з конкретним значенням та при іменниках з абстрактним значенням вказується категорія роду, вони подаються в їх основній формі — називному відмінку однини або множини, їх фонетичні, графічні та орфографічні варіанти наводяться в одній словниковій статті, при словах чужомовного походження можуть вказуватися на їх джерела і т. п. Наприклад, **грѣхолобіє** *с.* (*схильність до гріхів*) гріховність; гріхолобство, а після цього подаються цитати для підтвердження таких значень [6: 7: 105]. Або: **грѣхъ**, **грѣхъ**, **грехъ**, **грихъ** *ч.* і потім йде виклад значень, фразеологізмів та їх сталих словосполучень [6: 7: 105]. В одній словниковій статті поміщаються різноманітні написання іменників на *ие*, *-іє*, *-є*, які записуються як орфографічні варіанти, слова з різними префіксами, запозичені слова: **недоосконалость**, **недовѣрїє**, **неволя**, **недоля**, **нєщастє**, **нєщастьє**, **нєщастя**, **нєщєстя** і ін.

Але чи не найосновнішим елементом формування словникової статті є вияснення семантичної сторони, яка наявна у відповідному контексті. Значення АС як і всіх повнозначних слів з'ясовується за допомогою аналізу всіх контекстів, засвідчених цитатами з писемних пам'яток української мови, які зберігаються в картотеці словника. Значення АС є продуктом певного етапу людського мислення і виявом інтелекту народу. У мовному знаці відбивається зв'язок мови і мислення, з одного боку, і співвідношення мови і матеріального світу, з другого. Однак якщо конкретний предмет через призму сприйняття і внаслідок низки узагальнень перетворюється у словесний знак, як "ідеальний образ предмета", і цей "ідеальний образ" є сутністю конкретного значення, то семантика словесного знака АС проходить значно складніший шлях порухів людської думки.

Значення АС утверджується протягом тривалого часу найчастіше у взаємозв'язку слово — поняття — значення. Поняття у мовознавстві є ніби загальним значенням. За мовознавчим розумінням, поняття найзагальніше втілює суть, тоді як значення передає всі відтінки цієї суті, у всякому разі, повинно би передавати, бо слово "оповите значенням" /Ф. де Соссюр/. Визначати семантику абстрактних слів можна на основі контексту, за допомогою етимологізування, використання даних діалектології, інших лексикологічних методів дослідження.

Для розкриття та оформлення значень реєстрового АС автори словника, залежно від його лексико-семантичних особливостей та граматичних показників, досягаються різними засобами. Найпоширенішим

є підбір відповідного лексичного відповідника сучасної української літературної мови, хоч можуть залучатися і діалектні слова, слова-історизми, тлумачний виклад значення слова. При тому можуть використовуватися і тлумачні ремарки, тлумачення за допомогою синонімів тощо.

Лексичне значення АС є одиницею мови і вказує на співвідношення у системі мови відображуваного і матеріальної форми вираження. А оскільки сприйняття є індивідуальним, то в значеннях АС можуть виражатися різні відтінки, різні вияви суб'єктивного, які зачіпають і емоційні сфери людської свідомості. Суб'єктивне і об'єктивне наявне у значеннях АС [3, 15–33]. Воно особливо яскраво виявляється при перекладі з однієї мови на іншу та при укладанні двомовних словників, частково до яких належать і українські історичні словники, бо реєстрові слова багатьох словникових статей перекладаються із староукраїнської мови сучасною українською.

Таким чином, процес укладання історичних словників належить до багатоаспектних не лише з погляду труднощів, які зумовлені важкою багатогранною лексикографічною працею, а і з погляду тих лексикологічних та загальномовознавчих аспектів, які спричиняються теоретичними чинниками, бо безсумнівним залишається той факт, що лексикографічна практика та лексикологічний аналіз є взаємозв'язаними, нерозривними взаємозбагачувальними.

1. Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів, 2003.
2. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX и XX вв. – М., 1956.
3. Полога Л. Українська абстрактна лексика XIV – XVII ст. – К., 1991.
4. Потебня О. Мысль и язык – К., 1993.
5. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т. 1, 2. – К., 1977-1978.
6. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1-9. – Львів, 1994-2002.